

“НА ПРОТИЛЕЖНОМУ БОЦІ ВІД ДОБРА” (ОБРАЗ “БОЖЕВІЛЬНІ” В РОМАНІ ВАСИЛЯ РУБАНА).

Дата написання роману Василя Рубана “На протилежному боці від добра” позначена автором — 1980-1990 роки, отже, останнє советське десятиліття, хоча події, які в ньому відбуваються, — час перебування автора в ув’язненні (1972—1978), з екскурсами в минуле. Очевидно, два роки після виходу на волю В.Рубан відходив душою після перенесених психологічних і фізичних перевантажень “лікування” на “спецу”. Як звіряється автор у передмові до першої публікації роману в ж. “Київ”, написав він роман “одним духом”, але готував для друку, витягнувши з криївки, вже в 1990 році, коли СРСР охопила “відлига” перед розпадом. Книга належить до масиву дисидентської антисоветської літератури, дослідженням якої дедалі з більшим інтересом займається літературознавча наука.

Головний герой — хлопець із села, демобілізувавшись з армії й поступивши в Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка, потрапляє в “українофільські кола”. Першу добірку його віршів у кінці 60-х друкує “Літературна Україна”. Захоплений політичними течіями Києва, які вирували тоді під прапором імені В.Симоненка, герой із двома однодумцями розповсюджує в університеті й сільськогосподарській академії самостійницькі листівки, потрапляє в ізолятор КГБ, за відсутності доказів через три дні виходить на волю. Пише роман “Помирав уражений проліском сніг” за живими враженнями від короткочасового ув’язнення, пустивши його потім у самвидав. За чотири роки, до повторного арешту 1972 року, пише прозу, вірші, заводить сім’ю, складає “Програму Української національної комуністичної партії” (понад 200 сторінок машинопису з науковим апаратом), мета якої — відокремлення України від СРСР, тобто самостійна українська комуністична республіка. Він хоче робити революцію.

Проте герой тільки й зміг, що передати текст програми УНКП І.Світличному та обговорити її з ним. Але тут настала чергова облава на українську інтелігенцію (1972). На цей час із Програмою познайомився І.Дзюба, а забрали її в Є.Сверстюка. Сепаратизм у лавах комуністів був найстрашнішою загрозою монолітності КПРС. Колись Ленін після фізичного винищення заманеної в союз із більшовиками 35-тисячної Української комуністичної партії (боротьбистів), порівнював цей свій успіх із перемогою над кількома ворожими арміями, хоча для діаспори та її адептів в Україні комуністична ідея на цей час була вже скомпрометована, з огляду на те, скільки безневинної крові спустили більшовики для втілення її в життя.

Отже, роман має документально точну основу, розповідь ведеться від першої особи, таким чином герой твору однозначно ідентифікується з автором, письменником Василем Рубаном. Незважаючи на реалістичний хронотоп твору, він не належить до мемуарного жанру, це художній роман найвищого гатунку, який “висвітлює ізсередини колишню компартійно-радянську спецпсихотюрму. Майстерність письменницького викладу поєднано із страшною правдою життя...”¹.

У головного героя два виходи із ситуації: або йому світить стаття 56 Кримінального кодексу, тобто зрада Батьківщини (15 років строку в таборах і 5 на засланні), або, коли його визнають “невменяємим”, — “вечная койка” в божевільні. Як пише автор, “слідчий знав, що Батьківщини я не зраджував, тому і була на його лиці якась винуватість...”. У зв’язку з тим, що і злочин, як на погляд КДБ, був страшний, і жертва вела себе затято (герой не хотів відповідати на протокольні запитання) його, після інституту судової психіатрії ім.Сербського, відправили на “спец” (термін “спецбольной”). Така чи подібна доля й дилема стояла в ті часи перед багатьма чесними людьми, які понад усе цінували свободу особистості і права людини. Серед них, зокрема, в’язні Дніпропетровської “психушки” Анатолій Лупиніс², Микола Плахотнюк, Олександр Кобринський³ та інші.

¹ Рубан В. На протилежному боці від добра: Роман. — К., 2000. — С. 2. Далі вказуємо сторінку в тексті.

Роман починається сценою, коли героя везуть в етапному вагоні, який зеки називають “століпіним”, до Дніпропетровська “на спец”. “Тут, у “століпіні”, — пише автор з властивою йому іронією, — я вперше почув пісню “Мой адрес не дом і не улица, мой адрес Советский Союз”. І справді, начальник конвою на кожній станції влаштував “перекличку”, в якій можна почути прізвища: Петренко, Іванов, Хубайдулін... “У нас країна багатонаціональна”, — зауважує автор, і так уже на першій сторінці роману ситуація виходить за межі локальної приватної долі, набирає узагальнюючої характеристики.

“Великий будинок з червоної дореволюційної цегли, чотири високих поверхи і напівпідвал. Чогось серед в’язнів існує загальна думка, що всі дореволюційні тюрми побудувала Катерина Друга, але вона, мабуть, лише перша почала їх будувати систематично і з державним розмахом, а наступні царі і Генеральні секретарі КПСС лише добудовували... При царях тюрми чомусь будували з великими вікнами, бо дореволюційні тюремники не здогадувались, що крім волі у злочинців треба забирати ще й сонце. Тому комуністам довелось подекуди закладати вікна цеглою” (4).

Напруга тексту досягається контрастом між спокійною іронічною манерою авторської розповіді і змістом тексту, насиченим алогічними ірреальними фактами арештантського середовища і буття. Ось як описано фасад Дніпропетровської спецтюрми: “З одного боку, на стіні прибитий фанерний щит із зображенням Леніна, який на тлі червоних прапорів говорить свої промови божевільним у дворіку, що був навпроти ганочка. З другого боку — транспарант дещо стилізовано зображував робітника в робочій блузі і фартусі з одухотвореним комуністичною ідеєю лицем, який крутив штурвал корабля, і напис: “Наша цель — коммунизм”. Отже, я стояв на палубі цього корабля, і ми з Леніним дивились на дворік, де гуляли божевільні, передихаючи від морської хвороби, яка на них нападала від гойдання корабля на хвилях лєнінських ідей” (5).

Таким прийомом автор поширює образ конкретної божевільні на всю російську імперію. Отже, корабель божевільних. І ще низку синонімів знаходить автор на означення закладу, що офіційно зветься “психіатрична лікарня спеціального типу”: “спецпсихотюрма”, “дурка” (24), “колодязь страждань” (93), “дурдом” (96), “тюрмобожевільня” (116), “будинок страждань” (151), “божевільня”, “чистилище” і навіть “пекло” (66).

Автор подає портретну галерею лікарів-“професіоналів”, які виконують жорстоке й цинічне спецзамовлення КДБ — видобути свідчення з в’язня (де, коли, з ким скоїв “злочин”), притлумити свідомість, подавити прояви бунту, знищити фізичним і хімічним втручанням в організм людини не тільки її тіло, а й душу. Парад найцинічніших служителів Гіппократа в романі очолює Елла Петрівна Каменецька, яку хворі позаочі називають Ельзою Кох (відома садистка з фашистського концтабору). Ось як описано курс лікування інсуліном (начмед В.Каткова особливо наголошувала в інструктажах лікарям, щоб усіх лікували однаково — і кримінальних, і політичних, бо вбивця вбив лише когось одного чи двох, а політичний підбурює на бунт сотні й тисячі). “Утробні, незбагненні, атакістичні писки долинали із дверей навпроти надзорки... Голодного хворого прив’язували до ліжка і вводили інсулін. Інсулін поглинає в організмі залишки цукру, від чого мозок людини стає перед проблемою смерті. Різні мозкові сигналиції спрацьовують як запобіжники перед настанням наглої смерті, і всю істоту людини роздирає божевільний страх. В такі хвилини в людському тілі відкриваються надлюдські сили, і її не можуть втримати, якими б сильними не були санітари, тому її прив’язують до ліжка рушниками. Звиваючись у надмогутніх судамах, людина починає кричати, пищати так, ніби по купі зв’язаних мавп почали їздити танком. Крик і писк до того моторошний, підспудний, глибинний, що шкіра терпне на голові. Завжди під час введення інсуліну в палаті співав такий космічний хор людського страждання! А ви кажете — пекло? Ось вам пекло! Може, хто з цивілізованих людей бачить легшими муки під інсуліном, сіркою, галоперидолом, трифтазином чи мадетен де по за звичайний

² Див.: *Луциніс А.* Бунт має рацію (політичний заповіт). — Чернівці, 2004; *Максименко З.* Незвичайний пацієнт психушки. (Спогади про Анатолія Лупиноса). — Січеслав, 2005.

³ *Кобзінский А.* Плачущий осел. — Днепропетровск; Иерусалим, 1993; *Его же.* Повозка с игрушками [Роман]: — Тель-Авив, 1998.

розстріл, але я так не вважаю” (66).

Герой-автор (а вони поєднані автобіографічним “я”) часто іронізує, наприклад, згадуючи свої мимовільні мандри з “англійським браслетом” на руках й у супроводі конвою з трьох осіб по в’язницях: “Начальником тюрми в Лефортові був якийсь Петренко. У Києві — Сапожніков, а в Москві — Петренко, момент культурного міжнародного обміну” (57). Так він рятується від смертельної тюремної нудьги, але, складаючи такі ось вірші про побратима по нещастю татарина Роальда Мухамедярова й інші, вже українською мовою (вінок сонетів про кохання, тоді як тюрма його вже, здається, геть доконала), він засвідчив, що навіть перед смертю його душа не скорилася. Перебуваючи в інституті Сербського, герой віршує, наслідуючи ритміку й пафос горьківського “Буревісника”:

По паркету богадельни
Ходит хмурый сумасшедший
И мечтает стать генсеком
Над обманутым народом.

Этот старый алкоголик
Наркоман и двоеженец
Недостойный быть генсеком
За зубчатую стеною.

Но сильна страна советов
Благородными умами.
Не допустит, чтоб генсеком
Стал Роальд Мухамедяров.

Потому он ходит хмурый,
Просит Равкина микстуру,
Недостойный быть генсеком
Псих Роальд Мухамедяров.

Але автор полишає іронію, коли в подальшому тексті розкриває технологію повільного вбивства людей. Він вдається до прямих інвектив на адресу лікарів-убивць і держави-вбивці: “Лицеміри! Невже ви думаєте, що катувати людину, доки вона не вмере, а цей процес затягується до п’ятнадцяти, навіть двадцяти років, краще, гуманніше, ніж її просто безболісно умертвити? Проте ви і тут боретесь з Богом, ви берете на себе сміливість створювати пекло на землі! [...] Нарешті, коли свідомість піддослідного гасне, мозок на якусь мить умирає, смерть вже ось-ось, сестра уводить у вену глюкозу і мозок оживає, мокра від ста потів людина засинає і потім прокидається з почуттям жахливого голоду в шлунку. Тут їй дають досхочу наїстися перлової каші, хліба, борщу-бовтанки — якість їжі не важлива — головне, якомога більше. Через місяць хворі виходять з інсулінових палат потворно жирні, неголені, з очима, що запливли салом. Але випадки, щоб це допомогло — одиничні. Принаймні в Дніпропетровську я не чув жодного випадку, щоб після інсуліну хворий став психічно здоровим” (66).

У неволі героя мучать спогади про родину, він згадує й тих чотирнадцятьох, що прийшли до нього в хату з обшуком (двоє залишилось у дворі). “Народ багатозаровий. Переді мною були виконавці волі партії, котрі не мали ніяких упереджень з огляду на совість. Точно такі люди вимітали до зернини хліб у 1932 році із комор селян і розстрілювали інтелігентів упродовж усього однопартійного панування комуністів. “Ти смотри, сколько книг і все на украинском языке. Если би я знал где програма, я би перебрал всю хату на щепкі”, — сказав один із них. Герой прощається із сонними діточками, чотирирічним Вітею й півторарічною Оксанкою, і сідає в “Чорний ворон”. Усвідомлену жертвовність української інтелігенції автор збагнув, ще перебуваючи на волі. Уже в тюрмі він згадує, як читав 22 травня біля пам’ятника Т.Г.Шевченку такий ось вірш:

КОЛИСКОВА

Під вікном пантрує вбивця,
Що отримує зарплату, —
Спи, синочку, і надійся, —
Скоро вб’є він твого тата.

Як уб’є він твого тата,
До колиски ще підійде,
І в очах його зятят
Зажеврється надія.

Він заплаче у знеможі,
Що дітей не можна їсти,
І в чеканні та тривозі
Вийде десь, до часу, сісти.

Під вікно підійде вбивця,
Як кохатимеш ти сина,
І ти вийдеш за ворота,
Як би жінка не просила.

Синку, виростеш великий
Під його щасливу казку,
Хай не буде тільки крику,
Що тобі, дитино, важко.

І з моєю головою,
І з моїм ожилым дихом,
Вбивця знову під вербою
Захлинатиметься сміхом (15).

Лікарям-психіатрам ці тексти видаються щонайменше дивними, нам же, знайомим із історією української культури, — геніальними. Бо хто знає, де вона, та межа між здоров'ям і нездоров'ям...

Герой роману, “спецбольной”, виконує різноманітні примусові роботи: плете сітки, пере брудні курточки санітарів, прасує їх, стоїть “на черпаку”, тобто на роздачі їжі. Усе буденно, прозаїчно, без епатажу героїства, без ейфорії героїзму, але він не робить одного — не ламається, не “розколюється”, він жива людина, й нові випробування супроводжуються почуттям страху, але найбільше він боїться бути перед самим собою і перед друзями зрадником: “Страх безчестя був страшніший від страху смерті” (138). Так описує він свій внутрішній стан уже в кінці книги, проте кадебісти, яких він не бачить, але відчуває їхню присутність, почали з ним “працювати” ще з київського слідчого ізолятора КДБ. Приміром, підселення психологічно несумісної людини, до того ж ще і стукача, з яким треба було жити на обмеженій камерою площі. “Вже під кінець слідства мені підібрали такого, що через нього у мене стався психічний напад. До того він був матюкливий, аморальний шофер-дальнобойщик; махлював, коли я грав з ним у доміно, і лявся, що я став молотити руками і ногами у двері, і, коли прибігли наглядачі, у нестямі кричав, щоб від мене забрали це падло, бо я йому вирву горло. Прийшов начальник тюрми Сапожніков. Цей був свідомий своєї місії — душити нас в Україні ... Ховаючи задоволення від того, що їм удалось вивести мене з рівноваги, він заявив, що у них тут не готель, щоб вибирати собі напарника... Проте під вечір мене перевели в окрему камеру, і я там сидів, доки не почав говорити сам до себе і доки не попросив, щоб мені когось підселили” (77).

Отож, і випробування камерою-одиначкою загрожувало в'язневій схибленню від мук самоти. Випробуванням було й побачення з дружиною та дітьми (раз на рік), які героєві здаються безглуздими. Адже сказати нічого не можна, не можна навіть потримати на руках дитину. Дружина дивиться на втомленого, змученого, апатичного чоловіка, їй наговорили про нього всякого, і вона вже не знає що й думати. Питає з несміливою надією: “Ти такий, як і був?”

Випробування від щоденного кількаразового маніпулювання ліками, коли герой примудряється не ковтнути пігулок, а захопти їх язиком у дупло від вирваного зуба, під язик чи за губу чи..., імітація загальмованості при зустрічі з лікарем, безнадійна безстрокова неволя — усе це забирає сили.

Випробування товариством, з яким щоденно доводиться спілкуватись. А публіка спецзакладу — різноманітна. Бандити, вбивці, гвалтівники, дрібні злодії і “домушники”, гомосексуалісти. Проте зрідка й інтелектуали, мрійники, літератори. “Я тримався між політичними і кримінальними”, — говорить герой. Серед перших йому трапився Володимир Придиба, який “сидів за співучасть в убивстві голови сільради (стояв на шухері), бандерівець. Йому не дали діагнозу, а признали реактивний психоз і ось вже 14-й рік час від часу возили на суд і назад на спец. Його “подельніка” вже давно розстріляли, а він ще боровся за життя, за кожним приїздом проходячи курс сірки з галоперидолом і амінозином. Це завжди півроку посиленних катувань. Крім того, за ці роки він проходив і інсулін, і електрошоки... Звичайно, якби він ковтав усе, що йому призначали, він би вже сто разів помер. Але як тільки він зіскакував з голки, зразу ж просився на роботу, на будь-яку, і працював самовіддано і старанно... Придиба був залізний чоловік” (68).

Герой не поспішає розкривати абикому свою душу, бо майже нікому не довіряє.

Траплялися йому й добрі люди: “На своєму шляху у психіатричках я зустрічав чотирьох бандерівців, і всі вони справляли на мене враження людей чесних, самовідданих, просто кремінних у своїй терпимості, зятятості. Я думав над тим, як і кому вдалося їх такими виховати? Чому одна людина бере на себе тягар боротьби за волю цілого народу, а друга беззастережно продається окупанту? Божа воля в цьому, а чи те, що зі східної України спустили занадто багато крові у 1922, 1923, 1945 роках?” (69).

Серед розваг пацієнтів-в'язнів — галасливий радіоприймач. Особливо нестерпно слухати героєві, коли читають советську соцреалістичну прозу. Радіо не можна вимкнути, а фальш викликає огиду. Сюжети телебачення породжують внутрішній сміх: “Показували нам генерального секретаря ЦК КПСС Л.І.Брежнєва, як заходить він до своїх виборців на завод імені Ліхачова в цех, перед ним стоять робітники, поскладавши руки на животі, і по-холопськи віддано дивляться на цього шамкаючого старигана з відваленою щелепою в європейському костюмі. Показували крупним планом якусь робітницю, і вираз її обличчя видався мені таким зачудовано-тупим, що я внутрішньо зареготав, зрадів, що я не серед них, у першому ряду, що мої очі не потьмарені оцим принизливим тавром холопства. Адже перед вами не цар, не намісник Бога на землі в ризах, а син робітника з Дніпродзержинська, партійний функціонер, який підсидів свого шефа Микиту. Хоча той витяг його з провінції у свою бачиту. Я був майже щасливий від цього почуття волі в неволі. Я тоді подумав, що всі бачать — ця партійна голова вже гнила, але комуністична партія не має динаміки, щоб звільнятися від своїх диктаторів. Тільки смерть милосердна: хоча і неквапом, але звільняє нас від них” (119).

Мова твору Василя Рубана високолітературна, із колоритними вкрапленнями тюремно-медичного жаргону: “кентуватися” — дружити, “розміняти” — розстріляти, “чефір” — міцний чай, “петух” — пасивний гомосексуаліст, “поїхав” — загострення психічної хвороби тощо. Як резонно зауважує автор книги про рух опору в Україні 1960—1980-х років Г.Касьянов, “життя в таборах стало частиною біографії мільйонів людей. Табірний жаргон увійшов до побутової мови всього населення, а психологічні стереотипи “зони” проникли у підсвідомість навіть тих людей, які не побували за ґратами”⁴. Окрім постійного передозування психотропними препаратами, на “спецу” використовують наркотики, аби в стані наркотичного сп’яніння пацієнт розказав усе про свою справу. Але й у цьому випадку героєві вдається розповісти запасну версію. Та поступово від неволі і від ліків душа стомлюється і настає байдужість до життя. “Тут, у Дніпропетровську, я нарешті зрозумів тезу Фрідріха Ніцше про жорстокість гуманізму”, це коли “лікар-психіатр бере на себе обов’язок ката, використовує засоби лікування як засоби тортуру, щоб змусити злочинця добровільно погодитись на смертний вирок” (69). “О, як боліла моя душа! Як боліла моя душа! Як боліла моя душа!” — у відчаї вигукує автор. Героя рятує віра, яку він пов’язує з образом жінки. Він складає молитву, яка вбирає головні цінності його уявлення про шляхетність: “Княгине-Берегине-Україно, спаси і помилуй мій народ, мою сім’ю і мене, твою рідну дитину. Порятуй мене від зради і манії. Допоможи мені перенести це з честю і вмерти благополучно” (38).

Головна інтрига й енергетична домінанта твору полягають у боротьбі за виживання, у прагненні героя зберегти себе як особистість у нелюдських умовах спецзакладу. Фактично він кидає виклик суспільству двічі: уперше, коли “Програмою укомуністів” посягнув на цілісність советської імперії, вдруге, коли намагається протистояти табірно-лікувальній системі психічного знищення людини. Його завдання — перехитрувати всіх і вижити, зберегти душу, щоб потім про це написати, розповісти людям страшну правду.

Минув час, і нова доба підтвердила правоту головного героя. Його оцінки та прогнози Системі виявилися не тільки вірними, а й пророчими. Герой, який кинув виклик страшній спецпсихотурмі, переміг. Він молився, і сталося диво. Письменник вижив, вийшов на волю, зберігши пам’ять і не згубивши душу. На щастя, маємо роман зі щасливим фіналом.

Твір Василя Рубана — роман-вирок тоталітарній советській системі й водночас доказ нездоланності високого людського духу. Система творила малу божевільню в застінках і велику — по всій території імперії. І вона програла.

м.Дніпропетровськ

⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995. — С. 152.